

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

1. Ποιὰ εἶναι τὰ μικρασιατικὰ ἰδιώματα καὶ ποῦ τὰ μιλοῦσαν

Βασικὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ποντιακὴν καὶ τὴν καππαδοκικὴν διάλεκτον. Σ' αὐτὲς μποροῦν νὰ προστεθοῦν κάποιες μεμονωμένες περιοχὲς ὅπου μιλοῦσαν ἐλληνικά, ὅπως τῆς Κνίδου, τῆς Σμύρνης, τῆς Προύσας κ.ἄ. Ἐτσι πιὸ ἀναλυτικά:

1.1 Ἡ ποντιακὴ διάλεκτος

«Ἡ ποντιακὴ διάλεκτος μιλιόταν στὰ νότια παράλια τοῦ Εὔξεινου Πόντου καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ δυτικά, μὲ δριο τὴν Ἰνέπολη (Ἰωνόπολιν), φτάνουμε στὰ ἀνατολικά ὅς τὴν Ριζούντα (Ρίζαιον, τουρκ. Ριζὲ) καὶ τὴν Κολχίδα (τὰς Ἀθήνας). Ἀπὸ τὴν Ἰνέπολη ὅς τὴν Οἰνόη ἡ ζώνη τῶν ποντιακῶν διακοπτόταν ἀπὸ τουρκόφωνους πληθυσμοὺς καὶ εἶχε ἑστίες τὴν Ἰνέπολη, τὴν Σινώπη, τὴν Ἀμισό (Σαμψούντα), τὴν Οἰνόη. Ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη περιοχῇ, ὅπου μιλιόταν ἡ ποντιακὴ, συνυπῆρχαν καὶ τουρκόφωνοι πληθυσμοί. Ἡ πιὸ μεγάλη ἐνδοχώρα ὅπου ἀκούγονταν τὰ ποντιακὰ ἦταν νότια τῆς Τραπεζούντας μὲ τὶς περιοχὲς τῆς Γεμουρᾶς, Ματσούκας, Σάντας, Κρώμνης, Χαλδίας [μὲ πρωτεύουσα τὴν Κάννιν], λόγια Ἀργυρούπολη, τουρκ. Γκιμισχανὲ] καὶ Χεριάνων. Ποντιακὰ μιλοῦσαν καὶ σὲ διάφορες παροικίες μεταλλωρύχων (ματεντζήδων) Ποντίων σὲ μεταλλειοφόρες περιοχές, ὅπως στὸ Γκιουμούς-μαντὲν (νότια τῆς Σινώπης), Ἀκντάγ-μαντὲν (βόρεια τοῦ Ἀλυ), Μπουλγάρ-μαντὲν (στὸ Ἰκόνιο, κοντὰ στὸν Ταῦρο), Ἀργανα (στὸ Ντιαρμπεκίρ) κ.ἄ. Ἐπίσης μιλοῦσαν ποντιακὰ ἔποικοι ἀπὸ τὸν Πόντο στὶς παραμεθόριες μὲ τὴν Τουρκία περιοχὲς τοῦ Καυκάσου (Κάρς, Βατοῦμ κ.ἄ.) καὶ τῆς νότιας Ρωσίας (περιοχὲς Κρασνοντάρ [ἄλλοτε Αϊκατερινοντάρ], Ζντάνοφ [ἄλλοτε καὶ σήμερα Μαριούπολη] κ.ἄ.]»¹.

1. Δ. Τομπαΐδης, «Ἡ ποντιακὴ διάλεκτος», στὸν τόμο τοῦ Συλλόγου «Ἀργοναῦται-Κομνῆοι», Ὁμιλίες γιὰ τὸν ἐλληνισμὸ τοῦ Πόντου, Ἀθῆνα-Καλλιθέα 1990, σ. 29.

‘Η ποντιακή διάλεκτος, και ἔξαιτίας τοῦ ἐκτεταμένου γεωγραφικού χώρου δπου είχε ἀπλωθεῖ και ἀπό ἔλλειψη ἑπαφῶν και ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα σὲ ἑκείνους ποὺ τὴ μιλοῦσαν, είχε κατατμηθεῖ σὲ διάφορα ἰδιώματα. Κυριότερα ἀπ’ αὐτὰ ἦταν τὰ ἔξῆς:

α) Τὸ ἰδιώμα Τραπεζούντας, Ματσούκας, Σάντας καὶ Χαλδίας. ‘Ηταν ἡ πολυπληθέστερη διαλεκτική διμάδα, γιατὶ ἀποτελοῦσε τὰ ἐννέα δέκατα τοῦ ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὸν Α. Α. Παπαδόπουλο. ’Απ’ αὐτοὺς μάλιστα ἀποικίστηκαν στὰ μεταγενέστερα χρόνια οἱ περιφέρειες Τρίπολης, Κερασούντας, Κοτυώρων καὶ Ἀμισοῦ, καθὼς καὶ οἱ περιοχὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δπου πήγαν ὁι μεταλλουργοί.

β) Τὸ ἰδιώμα “Οφη καὶ Σουρμαίνων.

γ) Τὸ ἰδιώμα Κερασούντας καὶ Τρίπολης, ποὺ παρουσιάζει τὶς λιγότερες διαφορὲς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἰδιώματα.

δ) Τὸ ἰδιώμα Οἰνόντος.

ε) Τὸ ἰδιώμα Ἀμισοῦ. ‘Η παράλια πόλη Ἀμισὸς (Σαμψούντα) ἦταν συνονθύλευμα ἀπὸ Ἐλληνες τῆς Καππαδοκίας, Κωνσταντινούπολης, Οἰνόντος καὶ ἄλλων μερῶν τοῦ Πόντου. Γ’ αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ ἴδιαίτερο γλωσσικὸ ἰδιώμα τῆς.

στ) Τὸ ἰδιώμα Ἰνέπολης. Είναι τὸ πιὸ δυτικὸ ἀπὸ τὰ ἰδιώματα τοῦ Πόντου καὶ γ’ αὐτὸ ἐπηρεάστηκε σοβαρὰ ἀπὸ τὴν κοινὴ νεοελληνική. Μποροῦν νὰ μηνημονευτοῦν ἀκόμα τὰ ἰδιώματα Κοτυώρων (΄Ορντούς), Σινώπης, Νικοπόλεως κ.ἄ.²

Γιὰ τὶς προσπάθειες ταξινόμησης τῶν ποντιακῶν ἰδιωμάτων, ποὺ γιὰ τὴν ὥρα είναι μάλλον πρόωρες, βλ. Δ. Τομπαΐδη, ‘Η ποντιακή διάλεκτος, παράτημα «΄Αρχείου Πόντου» ἀριθ. 17, Αθήνα 1988, σσ. 69 κ.έξ.

1.2 ‘Η καππαδοκική διάλεκτος

Γιὰ τὰ διάφορα καππαδοκικὰ ἰδιώματα σωστὸ είναι νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν δρὸ καππαδοκικὴ διάλεκτος, ἐπειδὴ παρουσιάζουν γενικὰ ἐνιαία γλωσσικὴ εἰκόνα. ‘Ως πρὸς τὰ ἰδιώματα ποὺ ἀνήκουν σ’ αὐτὴν ὑπάρχουν κάποιες διαφοροποιησεις. ‘Ετσι δ. Μ. Τριανταφυλλίδης, περιγράφοντας τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν μικρασιατικῶν ἰδιωμάτων, μηνημονεύει τὰ ἀκόλουθα:

α) Λιβισιανά: «Τὸ Λιβίσι ηταν κωμόπολη μεσόγεια μὲ 10.000 περίπου Ἐλληνες κατοίκους καὶ ἐλάχιστους Τούρκους, τρεῖς ώρες μακριὰ ἀπὸ τὴ Μάκρη, ἀντίκρυ στὴ Ρόδο»³.

2. Α. Α. Παπαδόπουλος, ‘Χαρακτηριστικὰ τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου», Άρχειον Πόντου, τ. 18 (1953), σσ. 86-93.

3. Μ. Τριανταφυλλίδης, Νεοελληνικὴ γραμματική, τ. Α’, Ιστορικὴ εἰσαγωγή, Αθήνα 1938 [= “Απαντα Μ. Τριανταφυλλίδη, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1981], σ. 280.

β) Σιλιώτικα: «Τὰ μιλοῦσαν στὴ Σίλη, ἔνα μοναδικὸ χωριό χαμένο μέσα στήν τουρκόφωνη περιοχή, στὸν 38° μεσημβρινό, κοντά στὸ Ἰκόνιο. ‘Υποστηρίχτηκε, χωρὶς ν’ ἀποδειχτεῖ, πῶς φύλαξαν ἀρχαῖες λυκαονικὲς λέξεις»⁴.

γ) Καππαδοκικά: «Τὰ καππαδοκικὰ μιλοῦνταν σὲ μιὰ μικρὴ σχετικῶς περιοχὴ, ἐν μέρει δρεινῇ [...] ἀνάμεσα στὴ Ναζιανζό (σήμερα Νενίστ) ἀνατολικά, τὰ Τύανα νότια, τὸ ‘Ὑργκύπ πόρεια καὶ τὸ Ντεβελί-Καραχισάρ δυτικά. Τὰ μιλοῦσαν, μὲ ἀρκετὴ ποικιλία κατὰ τόπους, οἱ ἐλληνόφωνοι χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ ποὺ κατοικοῦσαν σὲ εἴκοσι χωριά»⁵.

δ) Φαρασιώτικα: «Τὰ φαρασιώτικα μιλοῦνταν, ὅμοιόμορφα περίπου, στήν περιοχὴ τοῦ Ἀντιταύρου, ἀνατολικὰ ἀπὸ τ’ ἄλλα ἐλληνόφωνα χωριά τῆς Καππαδοκίας καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ζαμάντι-σού, σ’ ἔξι χωριά»⁶.

Πιὸ σωστά, νομίζω, δ. B. ‘Αναστασιάδης διαιρεῖ τὴν καππαδοκικὴ διάλεκτο στὰ ἔξι ἰδιώματα:

α) Τὸ ἰδίωμα τῆς Σίλης (τὰ σιλιώτικα).

β) Τὰ ἰδιώματα τῆς δυτικῆς Καππαδοκίας (τὰ δυτικοκαππαδοκικά), ποὺ μιλοῦνταν στὰ χωριά Τελμησός, Φερτέκι, Ἀραβανί, Ούλαγάτς, Σερεντερέ, Ἀξός, Μαλακοπή, Ἀνακού, Σινασός, Ἀραβισός κ.ἄ.

γ) Τὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων (τὰ φαρασιώτικα), νότια τῆς Καισάρειας καὶ βόρεια τῶν Ἀδάνων, ποὺ τὰ μιλοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Φάρασα, στὰ χωριά Βαρασό, Κίσκα, Τσουχούρι, Ἀφσάρι κ.ἄ.⁷

‘Η καππαδοκικὴ διάλεκτος μιλούταν στὰ 1923 ἀπὸ 37.650 Ἐλληνες, 3.000 ἀπὸ τοὺς δροίους ήταν Φαρασιώτες. Μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ οἱ Φαρασιώτες ἐγκαταστάθηκαν σὲ διάφορα μέρη. «Σήμερα ζοῦν συμπαγεῖς φαρασιώτικοι πληθυσμοὶ στὸ Μοσχάτο τῆς Ἀθήνας, στὸ Πλατύν Ἡμαθίας, στὸ Παλιοχώρι Καβάλας, στὴ Χωριστὴ καὶ στὸ Παρανέστι Δράμας, στὴν Ἀγροσυκιά Πέλλας, στὸ Βαθύλακκο Κοζάνης, στὸ Δοξαρά Γρεβενῶν καὶ στὴν Κόνιτσα»⁸.

1.3 Ἐλληνικὰ σὲ ἀλλες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

‘Ἐλληνικὰ μιλοῦσαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1922 καὶ σὲ ἀλλες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὰ Ἐλληνικὰ αὐτὰ δὲν ἔχουν σχέση, διὸς τὰ ποντιακὰ καὶ τὰ καππαδοκικά, μὲ τὰ μεσαιωνικὰ ἐλληνικά. Συγγενεύονταν μὲ τὰ ἐλληνικὰ τῶν περιοχῶν ἀπὸ ὅπου είχαν μετοικησεῖ ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ Ἐλλάδα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες δοῖο τὰ μιλοῦσαν. Ἔτσι:

4. M. Τριανταφυλλίδης, δ.π., σ. 280.

5. M. Τριανταφυλλίδης, δ.π., σ. 282.

6. M. Τριανταφυλλίδης, δ.π., σ. 286.

7. B. ‘Αναστασιάδης, ‘Η σύνταξη στὸ φαρασιώτικο ἰδίωμα τῆς Καππαδοκίας, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 19.

8. B. ‘Αναστασιάδης, δ.π., σ. 19.

- α) στήν περιοχή της Κνίδου είχαν έγκατασταθεί Συμαῖοι·
 β) στή Σμύρνη, στήν περιοχή του Μαιάνδρου ποταμού και στής βορειότερες
 ἀκτές είχαν έγκατασταθεί "Έλληνες ἀπὸ τῇ Χίῳ, τῇ Μυτιλήνῃ κ.ἄ."·
 γ) στήν περιοχή τῆς Προύσας και Νικομήδειας είχαν έγκατασταθεί "Έλλη-
 νες ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκή Τουρκία".

"Ἐπίσης στὰ μικρασιατικὰ ἴδιώματα ἀνήκουν καὶ τὰ γκελητιώτικα, ποὺ
 είχαν σβήσει στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. Τὰ μιλοῦσαν στὸ χωρὶς Gölde τῆς
 Λυδίας, βόρεια τῆς Φιλαδέλφειας, "Έλληνες χριστιανοὶ ποὺ ἔγιναν τουρκό-
 φωνοι.

Τέλος, «έλληνικά μιλοῦν ἀκόμη σήμερα οἱ μωαμεθανοὶ στὸν "Οφή καὶ
 τὴν Τόνγια τοῦ Πόντου καὶ οἱ ἔλληνόφωνοι Τούρκοι μουσουλμάνοι ἀπὸ τὴν
 Ἐλλάδα, ποὺ ἔγκαταστάθηκαν στὴ Μικρασία στὰ 1923, ἔτσι οἱ Βαλαάδες,
 ἀπὸ τὴ νότ. Μακεδονίᾳ, οἱ Γιαννιῶτες στὸ Παντείχι τοῦ Μαρμαρᾶ καὶ οἱ
 Τουρκοκρητικοί, στήν περιοχὴ προπάντων τῆς Σμύρνης»¹⁰.

2. Τὸ μέλλον τῶν μικρασιατικῶν ἴδιωμάτων

2.1 Εἰσαγωγικὴ παρατήρηση

"Ολοὶ οἱ μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα τῆς βιωσιμότητας τῶν
 νεοελληνικῶν διαλέκτων συμφωνοῦν στήν ἄποψη ὅτι μοιραῖα αὐτὲς κάποτε
 θὰ ἔξαφανιστοῦν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ δῆτι ὁ R. Browning
 κλείνει τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους μὲ τὴ φράση: «Οἱ
 ἔλληνικὲς διάλεκτοι, ὅπως καὶ οἱ ἀγγλικές, εἶναι καταδικασμένες νὰ ἔξαφα-
 νιστοῦν»¹¹. Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ διαφέρουν φραστικά, στήν οὐσίᾳ
 ὅμως ὅλες ἐπισημάνουν τὴν καταλυτικὴ ἐπίδραση τῆς κοινῆς νεοελληνι-
 κῆς, ποὺ ἀσκεῖται μὲ ποικίλους τρόπους.

Πρὶν παραθέσουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις αὐτές, θὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ
 γλωσσικὴ ἀφομίωση τῶν 'Ελλήνων προσφύγων ἀπὸ τὴ Μικρὰ 'Ασία οὔτε
 εὔκολη οὔτε ἀμειση ὑπῆρξε. Πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια —ποὺ κάποτε πρέ-
 πει νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ προσδιοριστοῦν ἀκριβέστερα: 'Αρχικὰ ἀπὸ τὴν
 ἀντικατάσταση δισμένων διαφορετικῶν λέξεων τοῦ ἴδιωμάτος τους μὲ λέ-
 ξεις τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς (π.χ. ἀδράχτι ἀντὶ γιὰ τὸ ποντιακὸ καρμενέ-
 τσα); ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἔγκαταλειψη ἴδιαιτερων συντακτικῶν δομῶν (π.χ. δῆ-
 λωση συγκριτικοῦ βαθμοῦ δπως στήν κοινὴ νεοελληνικὴ καὶ ὅχι στὰ ποντι-
 ακά: ἐμορφότερος, ὅχι (κι) ἄλλο ἐμορφος); τέλος ἀποκλειστικὴ χρήση τῆς

9. M. Τριανταφυλλίδης, δ.π., σ. 274.

10. M. Τριανταφυλλίδης, δ.π., σ. 276.

11. R. Browning, *Η μεσαιωνικὴ καὶ νέα ελληνικὴ γλώσσα*, μετάφρ. Μαρίας Ν. Κονομῆ, 2η
 ἔκδ., 'Αθῆνα 1991, σ. 179.

κοινής νεοελληνικῆς, μὲ κάποια διαλεκτικὴ προφορὰ (αὐτὴν εἶναι ἀμφίβολο ἀν μπορέσουν ποτὲ νὰ τὴν ἔξαλειψουν δόλοτελα).

Οἱ ἀπόψεις λοιπὸν ποὺ ἐκφράστηκαν εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

2.2 Τοῦ M. Τριανταφυλλίδη:

«Μὲ τὴν προσφυγικὴ μετοικεσία, τὸ μεταφύτεμα καὶ τὸ σκόρπισμα τῶν μικρασιατικῶν ιδιωμάτων σὲ γλωσσικὸ περιβάλλον ἐντελῶς διαφορετικὸ ἐπηρέαστηκε ἡ ἔξελιξή τους, ἀν καὶ ἡ μεγάλη τους ἀντίθεση ἀπ' αὐτὸ τοὺς δίνει μεγαλύτερη ἀντοχή. Εὔνοϊκώτεροι εἶναι οἱ ὅροι γιὰ τὴ διατήρησή τους ὅπου μιλιοῦνται ἀπὸ συμπαγεῖς πληθυσμοὺς καὶ δόλοκληρα χωριά, ἀν καὶ τότε πάλι ἀρχίζουν ν' ἀνακατώνωνται μὲ στοιχεία τῆς κοινῆς: μᾶ καὶ ἡ κοινὴ ποὺ ἀναγκάζονται νὰ μιλήσουν οἱ Μικρασιάτες εῦκολα ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὰ χαραχτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ιδιώματός τους, λεξικολογικά, φωνητικά καὶ συνταχτικά»¹².

‘Απὸ τὸ παράθεμα αὐτὸ φαίνεται πῶς ὁ Τριανταφυλλίδης πιστεύει ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τῶν μικρασιατικῶν ιδιωμάτων σὲ γλωσσικὸ περιβάλλον «ἐντελῶς διαφορετικό», μὲ τὴ μεγάλη ἀντίθεση/διαφορά τους ἀπὸ τὸ νέο γλωσσικὸ περιβάλλον, «τοὺς δίνει μεγαλύτερη ἀντοχήν». Γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὰ ἔγραφε αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ ὑπόθεση, πού, φυσικά, δὲν ἐπαληθεύτηκε. Γιατὶ οἱ πρόσφυγες, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ κατάλαβαν ὅτι ἡ ἐγκατάστασή τους στὴν Ἐλλάδα ἦταν δριστικὴ καὶ δὲν ὑπῆρχε περίπτωση, ὅπως ἔλπιζαν τὸν πρῶτο καιρό, νὰ ξαναγυρίσουν στὴν παλιὰ πατρίδα τους, προσπάθησαν νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ νέο περιβάλλον τους. Αὐτὸ στὸ γλωσσικὸ ἐπίπεδο σημαίνει ὅτι γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τοὺς ἄλλους “Ἐλληνες τῆς περιοχῆς τους ἔπρεπε νὰ μιλήσουν τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ (ἢ τὸ ιδίωμα τῶν συγχωριανῶν τους).” Οσο πιὸ διαφορετικὸ ἦταν τὸ γλωσσικὸ ιδίωμα τῶν προσφύγων, τόσο πιὸ ἀκατανόητο ἦταν γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ τόσο ἡ ἀνάγκη νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν, σὰν μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἄλλους, μεγαλύτερη. Γι’ αὐτὸ καὶ τὰ περισσότερα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ μικρασιατικά ιδιώματα ἀφανίστηκαν ἢ τείνουν νὰ ἀφανιστοῦν γρηγορότερα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔξαλλου δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Μίκρα Ἀσία δὲν ἀντιμετωπίστηκαν εὐμενῶς ἀπὸ τοὺς ἄλλους “Ἐλληνες στὸν πρῶτο καιρὸ τῆς ἐγκατάστασής τους. ‘Ἡ γενικὴ διάθεση ἀπέναντί τους ὑπῆρξε περιπαικτική, ἀν μὴ ὑβριστική, καὶ οἱ διάφορες προσωνυμίες ποὺ τοὺς ἀποδόθηκαν αὐτὸ μαρτυροῦν (πρβλ. Ἀσύτηδες, Τουρκόσποροι κτλ.). Κάθε ἵδεα λοιπὸν κοινωνικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς εὐδοκίμησης θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ, ἀν δὲν ἀπέβαλλαν, δσο γρηγορότερα μποροῦσαν, τὰ χαρακτηριστικά, κυρίως γλωσσικά, τῆς προσφυγικῆς προέλευσής τους.

12. M. Τριανταφυλλίδης, δ.π., σ. 274.

2.3 Τοῦ A. A. Παπαδόπουλου:

«Καὶ ὅπου μὲν ἔχουν ἐγκατασταθῆ εἰς συνοικισμοὺς ἀκραιφνῶς ὁμοιογενεῖς, ὅπως εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἐκεῖ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἔξακολουθεῖ νὰ ὀμιλῆται ἡ διάλεκτος ὅπως καὶ εἰς τὸν Πόντον, ἀλλ' ὅπου ἀνεμείχθησαν μὲ ἄλλους πρόσφυγας προερχομένους ἀλλοθεν τῆς Τουρκίας, ὅπως ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, ἐκεῖ ἔπαισε νὰ εἶναι ἀκραιφνῆς. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ ὅπου ἀνεμείχθησαν μὲ ἰθαγενεῖς εἴτε τῶν ἀστικῶν κέντρων εἴτε τῆς ὑπαίθρου χώρας. Πάντως δὲ κατὰ νόμον φυσικὸν θὰ συντελεσθῇ σὺν τῷ χρόνῳ πλήρης πανταχοῦ γλωσσική ἀφομοίωσις τῶν Ποντίων διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς καὶ θὰ ἔλθῃ χρόνος, δετε ἡ διάλεκτος θὰ ἀνήκῃ πλέον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν νεκρῶν γλωσσῶν. Ἐξαίρεσιν θὰ ἀποτελέσουν τὰ ἴδιώματα τοῦ Ὀφεως καὶ τῆς Τόνγιας, περιφερειῶν τῆς ἐπαρχίας Τραπεζούντος, διότι οἱ Ἑλληνόφωνοι κάτοικοι αὐτῶν, ἀπόγονοι ἔξισταμισθέντων Ἑλλήνων, δὲν ὑπῆρχησαν ωεὶς τὴν ἀνταλλαγὴν ὡς μουσουλμάνοι τὴν θρησκείαν»¹³.

2.4 Τοῦ O. Λαμψίδη:

(Μεταφράζω) «Φυσικά, ἡ ποντιακὴ διάλεκτος βαίνει πρὸς τὴν ἔξαφάνιση, ὥστε μετὰ ἀπὸ δύο γενιές, ζως παραπάνω, θὰ πάψει νὰ μιλιέται»¹⁴.

Τοῦ ἴδιου:

«"Οσον διὰ τὴν ἔξελιξιν τῆς διαλέκτου δυνάμεται νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ἐπηρεαζομένη δισημέραι περισσότερον ἀκόμη καὶ εἰς τὸ κέντρα, ὅπου ὑπάρχει συμπαγής Ποντικὸς πληθυσμός, ἀπορροφεῖται ὑπὸ τῆς Νεοελληνικῆς διὰ τοῦ σχολείου, τοῦ στρατοῦ, τοῦ κινηματογράφου, τοῦ τύπου, τοῦ ραδιοφώνου καὶ δι' αὐτῆς ταύτης τῆς ζωῆς, ήτις ἀπαιτεῖ τὴν λήθην τῆς ἀνευ οὐδεμιᾶς ἐμπορικῆς ἀξίας διαλέκτου. Ἡ συμβίωσις τῶν Ποντίων μετὰ ἄλλων ὁμιλούντων τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν ὡς καὶ αἱ ἄλλαι συνθῆκαι ζωῆς ὑποχρεοῦν ἀκόμη καὶ ἐκείνους οἱ δόποι οι συνεχίζουν νὰ ὀμιλῶσι τὴν διάλεκτον νὰ ἐπιφέρωσιν εἰς αὐτὴν πλείστας μεταβολὰς καὶ ἀλλοιώσεις, πλείστας παρεμβολὰς καὶ εἰς τὸ λεξιλόγιον καὶ εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ εἰς τὴν σύνταξιν»¹⁵.

Ο Ο. Λαμψίδης, για νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψή του γιὰ τὴν «ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐμπορικῆς ἀξίας» ποντιακὴ διάλεκτο, ὑποσημειώνει τὰ ἔξης: «Πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ὅτι ὀλίγα μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν εἰς τὴν παρὰ τὰ Νοτιοσλαβικὰ σύνορα περιοχὴν οἱ Πόντιοι διὰ τὸ συνεχὲς τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μετὰ τῶν γειτόνων ἔξεμαθον πλήρως τὴν γλῶσσαν

13. A. A. Παπαδόπουλος, *Ιστορικὸν λεξικὸν τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου*, Αθῆνα 1958-61, σ. γ'.

14. O. Lampsides, «Un dialecte qui se meurt», *Άρχειον Πόντου*, τ. 23 (1959), σ. 204.

15. Ο. Λαμψίδης, «Ἡ ἀνάκλησης» εἰς τοὺς πρόσφυγας «Ἐλληνας τοῦ Πόντου καὶ αἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς διὰ τὴν ἐρευναν τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου», *Άρχειον Πόντου*, τ. 29 (1968), σ. 9.

έκεινων». Προερχόμενος άπό την περιοχή αύτη —τὸ χωριό μου ἀπέχει 7 χιλιόμετρα άπό τὰ σύνορα-, μπορῶ νά μαρτυρήσω ότι αύτό δὲν είναι ἀπόλυτα σωστό. Η ἀλήθεια είναι ότι καὶ Πόντιοι ἔμαθαν τὴν γλώσσα τους καὶ ἐκεῖνοι ἔμαθαν ποντιακά, γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν —ἀλλιῶς δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ τὸ πετύχουν. "Αν στὶς ἑπαφὲς αὐτὲς τὰ σλαβόφωνα γλωσσικὰ ἰδιώματα κατὰ κανόνα ἐπικρατοῦν, αὐτὸς ὁφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν εὐκολία τῆς ἐκμάθησής τους.

2.5 Τοῦ B. Ἀναστασιάδη:

«Πάντως τὸ Φ[αρασιώτικο] [Ιδίωμα] καὶ γενικὰ ἡ Κ[αππαδοκικὴ] Δ[ιάλεκτος] σιγὰ σιγὰ ἀργοσθίνουν κάτω ἀπὸ τὴν ἔξισωτικὴ ἐπίδραση τῆς Κ[οινῆς] Ν[εοελληνικῆς] καὶ τῆς Παιδείας. "Οπου ὑπάρχουν πολὺ συμπαγεῖς καππαδοκικοὶ πληθυσμοί, δπως είναι οἱ Φαρασιῶτες στὸ Πλατὺ Ἡμαθίας, ἔξακολουθοῦν νὰ μεταδιδωνται καὶ στὴ νέα γενιά, ἀλλὰ φυσικὰ παρεφθαρμένα μὲ πολλὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν KN. "Ετσι նστερα ἀπὸ μιὰ γενιὰ նσως νὰ ἐκλείψουν ἐντελῶς καὶ νὰ μᾶς είναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ τὰ βιβλία»¹⁶.

2.6 Τέλος, τοῦ R. Browning:

Εἰδικὰ γιὰ τὴν ποντιακή:

« [...] ἀπὸ τὸ 1922-3 ἡ ποντιακὴ δὲν μιλιέται πιὰ στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἐκτὸς ἀπὸ λιγοστὰ ἐλληνόφωνα μουσουλμανικὰ χωριά, καὶ ἡ γνώση της ἔξαφανίζεται γρήγορα ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τῶν προσφύγων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ διάφορα μέρη τῆς 'Ελλάδας [...]»¹⁷.

Γενικὰ γιὰ τὶς νεοελληνικές διαλέκτους:

«Οἱ πιὸ πολλὲς ἀπὸ τὶς διαλέκτους τῆς κεντρικῆς 'Ελλάδας καὶ τῆς Πελοποννήσου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν KNE μὲ λιγότερο ἥ περισσότερο τοπικὸ διαλεκτικὸ χρωματισμό. Τὸ ՚idio ἀληθεύει γιὰ τὶς διαλέκτους ποὺ μιλιοῦνται στὰ Ἰόνια νησιά, στὰ Κύθηρα καὶ στὰ μικρότερα νησιά τοῦ Αιγαίου. 'Η διαλεκτικὴ γλώσσα διατηρεῖται καλύτερα στὴ βόρεια 'Ελλάδα καὶ στὰ μεγαλύτερα νησιὰ ὅπως ἡ Κρήτη, ἡ Ρόδος καὶ ἡ Χίος. 'Αλλὰ ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅλες οἱ τάξεις δὲν χρησιμοποιοῦν πιὰ τὴ διάλεκτο γιὰ τὴν ἀνεπίσημη ἐπικοινωνία ἀνάμεσά τους· ἡ χρήση τῆς διαλέκτου περιορίζεται κυρίως στὰ χωριά»¹⁸.

Καὶ καταλήγει:

«'Ετσι, παρὰ τὸν ἔντονο τοπικὸ πατριωτισμὸ πολλῶν 'Ελλήνων, φαίνεται ότι ἡ διαλεκτικὴ ὁμιλία, ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Κύπρου, είναι πιθανὸ νὰ

16. B. Ἀναστασιάδης, δ.π., σσ. 19-20.

17. R. Browning, δ.π., σ. 162.

18. R. Browning, δ.π., σ. 178.

ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ μορφὴ τῆς KN ποὺ θὰ είναι διαλεκτικὰ χρωματισμένη. Οἱ ἑλληνικές διάλεκτοι, ὅπως καὶ οἱ ἀγγλικές, είναι καταδικασμένες νὰ ἔξαφανιστοῦν»¹⁹.

2.7 Συμπεράσματα

‘Απὸ τις ἀπόψεις ποὺ ἐκτέθηκαν παραπάνω συνάγονται τὰ ἀκόλουθα:

α) Τὰ μικρασιατικὰ ἴδιωματα μιλήθηκαν στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο μὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ γειτονικὰ ἴδιωματα καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ νεοελληνική. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς ἀλλοίωσαν σιγά-σιγά καὶ παρέφθειραν τὴν φυσιογνωμία τους.

β) Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ ἴδιωματα αὐτὰ μοιραῖα θὰ ἔξαφανιστοῦν. ‘Ο χρόνος τοῦ ἀφανισμοῦ τους δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια, ὑπολογίζεται γενικά σὲ δύο ή περισσότερες γενιές δομιλητῶν.

γ) Ἡ δομιλία τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς ἀπὸ τοὺς Μικρασιάτες Ἕλληνες πρόσφυγες ἔχει ἔντονο ἴδιωματικὸ χρωματισμό.

δ) Στοὺς συμπαγεῖς προσφυγικοὺς οἰκισμοὺς τὸ μικρασιατικὸ ἴδιωμα θὰ διατηρηθεῖ περισσότερο χρόνο καὶ μὲ λιγότερες ἐπιδράσεις. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο, ποὺ ὑπογραμμίζεται ἀπ’ δῆλους σχεδόν τοὺς μελετητές, φάνεται καὶ φυσικὸ καὶ δικαιολογημένο. Γιατὶ οἱ πρόσφυγες σὲ συμπαγεῖς ἐγκαταστάσεις ἐπικοινωνοῦσαν κατὰ κανόνα μεταξύ τους σὲ καθημερινὴ βάση κι ἔτσι κρατοῦσαν τὸ γλωστικὸ τους ἴδιωμα. “Ἄν χρειαζόταν ἐκτάκτως νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ οἰκεῖο περιβάλλον τοῦ οἰκισμοῦ τους καὶ νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ δομιλητὲς ἄλλου γλωσσικοῦ ἴδιωματος ἢ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, τὸ γεγονός αὐτὸ ἐλάχιστη ἐπίδραση ἀσκοῦσε στὸ ἴδιωμά τους. Οἱ πρόσφυγες συνεχίζουν νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς δικούς τους, οἰκείους καὶ συμπατριώτες, στὸ γλωσσικὸ ἴδιωμα ποὺ ἔφεραν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους.

Είναι γνωστὸ δτὶ ἐνοποιητικοὶ παράγοντες δροῦσαν ἀνέκαθεν μέσα στὸν Ἑλληνισμό, κυρίως μέσω τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐκκλησίας, παράγοντες ποὺ ἐμπόδισαν τὴ διάσπαση τῆς ἑλληνικῆς σὲ νεότερες «γλῶσσες». Στὰ νεότερα χρόνια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους κι’ ἐδῶ, οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἀσκήσαν ἀκόμα πιὸ συνεκτικὴ ἐπίδραση στὰ ἑλληνόφωνα τμῆματα μέσω τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς στρατιωτικῆς θητείας, τῶν ἐπικοινωνιῶν, τῶν πληθυσμιακῶν μετακινήσεων ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο στὶς πόλεις καὶ ἴδιως τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας, προπάντων τῆς τηλεόρασης. Μὲ τὴ διάδοση τῆς τηλεόρασης οἱ πρόσφυγες, σὲ δποια ἐγκατάσταση κι ἀν βρίσκονταν, δέχονταν θέλοντας καὶ μή, σὲ συνεχὴ μορφή, τὴν καταιγιστικὴ καὶ ἔξουθενωτικὴ ἐπίδραση τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, ἡ δποια μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἰσοτέλωσε γλωσσικὰ δῆλους τοὺς Ἕλληνες καὶ συρρίκνωσε, ἀν δὲν ἔξαφάνισε, τὰ περιφερειακὰ γλωσσικὰ ἴδιωματα. Ἐτσι, κάτι ποὺ θὰ συνέβαινε ἀναπόδραστα μὲ τὴν πάροδο ἀρκετῶν ἐτῶν καὶ τῇ διαδοχῇ κάποιων

19. R. Browning, *δ.π.*, σ. 179.

γενεών προσφύγων συντελέστηκε σε μικρό χρονικό διάστημα με την έπι-δραση τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας, και μάλιστα τῆς τηλεόρασης.

‘Η ποντιακή διάλεκτος (καὶ, σ' ἔνα βαθμό, κάθε προσφυγικό γλωσσικό ιδίωμα, μικρασιατικό ἢ ἄλλο) ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται ὅχι μονάχα ἀπὸ τοὺς ἡλικιωμένους Πόντιους, αὐτοὺς ποὺ ἥρθαν ἀπὸ τὸν Πόντο, ἀλλὰ —σὲ περιορισμένη φυσικά κλίμακα καὶ ὅχι συστηματικά— καὶ ἀπὸ τὴν νεότερη γενιά. Η χρήση τῆς ὧς δεύτερης γλώσσας, μετά τὴν κοινὴ νεοελληνική, γίνεται σὲ περιβάλλον οἰκεῖο, οἰκογενειακό ἢ φιλικό, καὶ ἔχει τὸ χαρακτήρα ἐπιβεβαίωσης πιὸ πολὺ τῆς ταυτότητας τῆς ποντιακῆς καταγωγῆς τοῦ δημιλητῆ καὶ ἑκ-δήλωσης τῆς ἐπιθυμίας του νὰ διατηρηθεῖ ἡ ποντιακὴ λαλιά. Τὸ ίδιο ἰσχύει, μὲ περιοριστικότερους ὅρους, καὶ γιὰ τὴν τρίτη γενιὰ τῶν Ποντίων. Φυσικά, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἔνα εἰδὸς θελημένης ἀντίστασης στὴν ἀδυσώπητη φθορὰ τῆς διαλέκτου ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ χρόνο, ἀντίστασης ποὺ μονάχα συναισθηματικοὶ λόγοι ὑπαγορεύουν καὶ στηρίζουν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ποντιακή, δπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες τοπικὲς διάλεκτοι, ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ γλώσσα ἐπικοινωνίας —ὅπτε λόγοι λειτουργικοὶ θὰ ἐπέβαλλαν τὴ χρήση τῆς—, εἶναι μοιραίο νὰ ἀφανίζεται σιγὰ-σιγὰ καὶ νὰ καταντήσει μὲ τὸν καιρὸ μουσειακή γλώσσα, γλώσσα νεκρή.

Γιὰ δύο περιπτώσεις δπου ἡ ποντιακὴ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται σὰν γλώσσα ἐπικοινωνίας ἔχω μιλήσει στὸ παρελθόν. ‘Αναφέρονται καὶ οἱ δύο σὲ ‘Ἐλληνες Πόντιους ποὺ ζοῦν στὸ ἔξωτερικό.

α) ‘Η περίπτωση τῶν Ποντίων τῆς πρώην Σοβιετικῆς ‘Ενωσης. ‘Οταν στὰ 1926 ἀποφασίστηκε νὰ μπορεῖ ἡ κάθε ἐθνότητα νὰ διδάσκεται τὴ γλώσσα τῆς καὶ στὴ γλώσσα τῆς, ἡ «Πανσυνδεσμικὴ Σύσκεψη», στὴν ὁποίᾳ μετεῖχαν καὶ ‘Ἐλληνες τῆς πρώην Σοβιετικῆς ‘Ενωσης, ἀποφάσισε νὰ διδάσκεται στὰ σχολεῖα ὅχι ἡ καθαρεύουσα οὐτε κἀντα ἡ δημοτική, ἀλλὰ ἡ ποντιακὴ διάλεκτος, γιατὶ αὐτὴ ἡ ταν ἡ γλώσσα ποὺ μιλοῦσαν, κατὰ τὴ φρασεολογία τῆς ἐποχῆς, «τὰ ἐργαζόμενα ρωμαϊκά μάζας τὴ Σοβ. Συνδέσμου»²⁰.

β) ‘Απὸ προσωπικὴ ἐμπειρία ἀναφέρω τὴν περίπτωση Ποντίων τῆς Γερμανίας, δπου νέα κυρίως παιδιά, «νέοι ἐπιστήμονες, ποὺ ζοῦν καὶ προκόπουν ἐπιστημονικά στὴν Εὐρώπη, χρησιμοποιοῦν ὡς γλώσσα τῆς καθημερινῆς ἐπικοινωνίας τους τὴν ποντιακή, ποὺ τὴ μιλοῦν μὲ μιὰ φυσικότητα ποὺ ξαφνιάζει»²¹.

Σὲ δ, τι ἀφορᾶ στὴν ποντιακή διάλεκτο σήμερα, ἡ μαζικὴ ἔλευση τῶν ‘Ἐλλήνων τῆς πρώην Σοβιετικῆς ‘Ενωσης, ποὺ εἶναι ἀποκλειστικά σχεδὸν ποντιόφωνοι, πάει νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα κατάσταση. Πραγματικὰ οἱ συμπατριῶτες μας αὐτοὶ ἔφεραν, μαζὶ μὲ τὰ λίγα ὑπάρχοντά τους, καὶ τὴν ποντιακὴ διάλεκτο, ἡ ὁποία ξανακούγεται, στὰ περιβάλλοντα τῶν Ποντίων

20. K. Τοπχαράς, ‘Η γραμματική τῆς ποντιακῆς, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 17.

21. Δ. Ε. Τομπαΐδης, «Η ποντιακὴ διάλεκτος», δ.π., σ. 33.

αὐτῶν, νὰ μιλιέται σὰν γλώσσα ἐπικοινωνίας μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπαφές τους μὲ τρίτους. "Ετσι ξαναβιώνεται, σὲ περιορισμένη ἔκταση, τὸ φαινόμενο τοῦ 1922 μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, δταν εἶχε πρωτοακουστεῖ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ή παράξενη γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο αὐτὴ λαλιά. Καὶ μόλι ποὺ ή κατάσταση αὐτὴ δὲ θὰ διαρκέσει πολὺ (ήδη, καὶ πολὺ δρθά, διάφορα «ἀσχολεῖα» — ὅχι πάντα μὲ καλοὺς ἐκπαιδευτικὰ δρους ἐκμάθησης τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς — λειτουργοῦν σὲ περιοχὲς τῆς χώρας, γιὰ νὰ τοὺς ἐφοδιάσουν μὲ τὸ δργανὸ τῆς γλωσσικῆς τους ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ὑπόλοιπους Ἑλληνες καὶ νὰ διευκολύνουν καὶ ἐπιταχύνουν ἔτσι τὴν κοινωνική τους ἔνταξη), δσο κρατήσει δμως ἀποτελεῖ μία δυναμωτικὴ ἔνεση στὴν ἀντίσταση τῆς ποντιακῆς στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Ἐπιλογὴ ἐργασιῶν στὶς διοῖες δὲ γίνονται παραπομπές)

- N. Π. Ἀνδριώτης, *Tὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων*, 'Αθῆνα 1948.
- N. Π. Ἀνδριώτης, *Tὸ ἰδίωμα τοῦ Λιβισιοῦ τῆς Λυκίας*, 'Αθῆνα 1961.
- R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge 1916.
- I. Κεσίσογλου, *Tὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ Οὐλαγάτες*, 'Αθῆνα 1951.
- Θ. Κωστάκης, *Tὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Σιλλης*, 'Αθῆνα 1968.
- Γ. Μαυροχαλυβίδης - I. Κεσίσογλου, *Tὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Ἀξοῦ*, 'Αθῆνα 1960.
- Δ. Η. Οἰκονομίδης, *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου*, 'Αθῆναι 1958.
- A. A. Παπαδόπουλος, *Ἴστορικὴ γραμματικὴ τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου*, 'Αθῆναι 1955.